

ПСИХОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ДИТИНИ

PSYCHOLOGICAL CRITERIA OF THE SOCIAL DISADAPTATION OF THE CHILD

Максимова Наталія Юріївна, доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Грись Антоніна Михайлівна, доктор психологічних наук, професор завідувач лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (Київ, Україна)

Максим Ольга Василівна, науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (Київ, Україна)

Maksymova, N., doctor of psychological Sciences, Professor of the Department of social rehabilitation and social pedagogy of the faculty of psychology of Taras Shevchenko national University of Kyiv, Ukraine

Hrys, Antonina M., Dr., head, lab. of psychology of maladjusted adolescents, G.Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Maksym, Olha V., researcher, lab. of psychology of maladjusted adolescents, G.Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Анотація: Стаття присвячена вивченню проблеми соціальної дезадаптації дітей. Показано, що феномен соціально дезадаптованої поведінки – це складна та багатоаспектна проблема, яка є предметом вивчення багатьох наук. Психологічний аспект вивчення цієї поведінки дає можливість здійснити своєчасну корекцію, а також запобігти негативним проявам у конкретної особи.

Встановлені такі особистісні критерії соціальної дезадаптованості у дітей з девіантною поведінкою: емоційна нестабільність, низький рівень самоконтролю, суперечливість самооцінки і рівня домагань, деформація ціннісно-нормативних уявлень (системи внутрішньої регуляції, референтних орієнтацій), несформованість функції прогнозу поведінки; тенденція до втечі від реальності в ситуації фрустрації.

Ключові слова: дезадаптовані неповнолітні, девіантна поведінка, самоконтроль, функція прогнозу

Abstract: *The article studies the problem of children's social maladaptation. It shows that the phenomenon of socially maladapted behavior is a complex and multidimensional problem investigated in many sciences. The studied psychological aspects of such behavior help make timely corrections, as well as prevent negative behavioral manifestations shown by a particular person.*

The following personal traits characterizing the social maladaptation of children with deviant behavior are determined: emotional instability, low level of self-control, discrepancies between self-esteem and level of aspirations, deformed value-normative perceptions (a deformed system of internal regulations, irrelevant referential orientations), the tendency to escape from reality in a frustrating situation.

Keywords: *maladapted minors, deviant behavior, self-control, prediction function*

Постановка проблеми. Суспільний прогрес передбачає поєднання максимальної свободи людини із забезпеченням дотримання соціальних норм. Якщо поведінка людини відхиляється від очікуваної більшістю громадян (тобто є соціально дезадаптованою), це сприймається як загроза стабільності суспільства в цілому. Феномен соціально дезадаптованої поведінки—це складна та багатоаспектна проблема, яка є предметом вивчення багатьох наук. Психологічний аспект вивчення цієї поведінки дає можливість здійснити своєчасну корекцію, а також запобігти негативним проявам у конкретної особи.

Загальним підходом у будь якій науці, що вивчає поведінку людини, для розподілу явищ на «нормальні» чи «аномальні» (тобто такі, що не відповідають нормі) є визначення прийнятої на даний час норми-еталону.

Нормальним вважається те, що відповідає нормі, аномальним – те, що лежить поза нею.

Надати чітке визначення понять «нормальна» або «аномальна» поведінка досить складно, оскільки межі між цими поняттями дуже розмиті. Тим не менше, в науці та в повсякденному житті під нормальною поведінкою зазвичай розуміють нормативно - схвалювану поведінку, не пов'язану з хворобливими розладами, характерну для більшості людей даного соціуму. Якщо ж дії людини такі, що суспільство не схвалює- це патологічна, нестандартна поведінка яка вважається аномальною.

Для визначення норми у поведінці людини в різних науках застосовують спеціальні критерії.

Психопатологічний критерій використовується в медицині. Відповідно до цього критерію всі прояви поведінки можна поділити на дві групи - «нормальні» й «патологічні» в значенні «здоров'я» -«хвороба». Слід окремо зазначити принципову відмінність у підходах до визначення норми в медицині і тих галузях науки, що вивчають поведінку людини.

Психічні захворювання, патологічні стани, неврози, психосоматичні розлади тощо відповідно до медичної норми розглядаються на осі «здоров'я - передхвороба - хвороба».

Соціально дезадаптована поведінка відображає передусім соціально – психологічний статус особистості, отже, її слід розглядати на осі «соціалізація – дезадаптації – ізоляція».

Соціально – нормативний критерій застосовується у сферах, пов'язаних з суспільним життям людини. За соціально – нормативним критерієм поведінка сприймається як нормальна і схвалюється, якщо вона відповідає вимогам суспільства на даний час. Соціально – нормативний критерій застосовується у сферах, пов'язаних з суспільним життям людини. За соціально – нормативним критерієм поведінка сприймається як нормальна і схвалюється, якщо вона відповідає вимогам суспільства на даний час.

Вважається, що поведінка є соціально дезадаптованою, якщо вона суперечить основним суспільним настановам і цінностям.

Провідним показником нормальності поведінки згідно з соціально – нормативним критерієм є рівень соціальної адаптації особистості.

Нормальна, успішна адаптація характеризується оптимальною рівновагою між цінностями, особливостями індивіда й правилами, вимогами оточуючого його соціального середовища. Соціалізація, тобто процес входження в соціальне середовище, охоплює засвоєння мови, норм поведінки, моральних цінностей, загалом усього того, що становить культуру суспільства. Цей процес йде паралельно з онтогенезом, тобто доросла людина вже є соціалізованою. Повторна соціалізація дорослої людини відбувається лише в тому випадку, якщо людина потрапляє в нове соціальне середовище (наприклад, міграція в країну, де мова й культура зовсім інші).

Процес входження дитини в соціальне середовище під керівництвом дорослої людини називається вихованням. Таким чином, дезадаптація - це небажання визнавати або невміння виконувати вимоги соціального середовища, а також реалізувати свою індивідуальність у конкретних соціальних умовах. Проблема порушень соціальної адаптації у дітей та підлітків тісно пов'язана з глибинними відхиленнями в особистісному розвитку, формуванням симптокомплексів, які породжують схильність до вживання наркотичних речовин, девіантної та кримінальної поведінки.

Аналіз літературних джерел дає змогу стверджувати, що проблема діагностики схильності неповнолітніх до соціальної дезадаптації вивчена недостатньо. Знайдені тільки принципові напрями розв'язання цієї проблеми, але вивчення і визначення особистісних новоутворень, які є чинниками виникнення девіацій у поведінці неповнолітніх, ще має бути здійснено. Необхідно також виявити симптоми у розвитку особистості, що передують появі соціальної дезадаптації. Задача психолога при роботі з порушеннями процесу соціалізації – проникнути у глибину проблеми і

допомогти клієнту усвідомити, які саме відхилення у розвитку його особистості є ознаками соціальної дезадаптації і потребують корекційної роботи.

Метою нашого наукового дослідження було теоретичне обґрунтування та експериментальна апробація системи діагностики особистісних новоутворень неповнолітніх, що викликають соціальну дезадаптацію.

Виклад основного матеріалу. Емпіричним дослідженням передбачено такі методи: вивчення рівня сформованості соціального «образу Я» як складової узагальненого «образу Я». З цією метою ми застосовували методику «Мої теперішні і майбутні соціальні ролі» (Н. Водоп'янова, Н. Лік); методика «Хто швидше»- виявлення ступеня оволодіння вмінням підпорядковувати свої дії поставленому завданню, методика «Намалюй по крапкам»-виявлення вміння контролювати свої дії, долаючи відволікаючий вплив сторонніх факторів; методика «Нерозв'язана задача» - вивчення вольових якостей особистості; методика «Незакінчене речення»-виявлення рівня розвитку особистісної рефлексії; методика «Сходинки самооцінки» Дембо –Рубінштейн (модифікація Т.М.Габріян).

Визначено, що детермінанти соціально дезадаптованої поведінки, тобто сукупність чинників, які викликають, провокують девіантні прояви та фактори, що підсилюють або підтримують дезадаптацію, можна розподілити таким чином:

1. Умови навколишнього середовища—екологічний, кліматичний, географічний фактори тощо.
2. Соціальні чинники:
 - суспільні процеси (Соціально – економічна ситуація, державна політика, традиції, мода, вплив засобів масової інформації тощо);
 - соціальні групи, до яких включена людина (расова і класова приналежність, етнічні настанови, субкультура, соціальний статус, приналежність до навчально професійної або іншої референтної групи тощо);

- мікросоціальне середовище (рівень і стиль життя сім'ї, психологічний клімат у сім'ї, особистість батьків, характер подружніх стосунків батьків, стиль сімейного виховання, вплив близьких друзів та інших значущих людей тощо);

3. Психофізіологічні, спадково-біологічні та конституціональні передумови: наявність відхилень у психічному розвитку, що передаються спадково або притаманні конституціонально, а також такі, що зумовлені ушкодженнями центральної нервової системи в перинатальному чи постнатальному періоді та в інші роки життя.

4. Особистісні детермінанти соціально дезадаптованою поведінки – негативні особистісні новоутворення, що виникли внаслідок несприятливих умов життєдіяльності дитини (зокрема хибний тип виховання в сім'ї), а також внутрішні конфлікти, неадекватність самооцінки, відсутність або вкрай низький рівень розвитку рефлексії, цілепокладання та функцій прогнозу тощо.

Найбільш ранні прояви негативних особистісних новоутворень маємо у феномені «смислового бар'єру», який виникає у дітей, починаючи з молодшого шкільного віку. Смисловий бар'єр проявляється в тому, що дитина начебто не розуміє (або не чує), що говорить їй дорослий.

Смисловий бар'єр може існувати щодо конкретної особи або конкретної вимоги. Якщо дитина, виходячи з попереднього досвіду спілкування, негативно ставиться до дорослого (частіше це буває почуття страху або гніву), то вона начебто не сприймає його присутності. Наприклад, першокласник може внутрішньо «вимикатися», коли до нього звертається вчителька, яка є для нього надто сильним негативним емоційним подразником. Він, навіть знаючи відповідь на запитання, може мовчки, заціпеніло дивитися на вчительку, не розуміючи в цей момент, про що його запитують і що відбувається.

У підлітковому віці найсерйознішою ознакою девіантної поведінки, що є наслідком поглиблення негативних особистісних новоутворень, є

розбіжність ставлень. Це особистісне новоутворення, суть якого полягає в розбіжності уявлень про свої відносини в домінуючих сферах (ставлення до себе, до інших, до діяльності) з реальним змістом і проявами цих відносин. Діагностичною ознакою цього новоутворення є неадекватна реакція підлітка на невдачу в значущих для нього сферах життєдіяльності.

Складність роботи з підлітком, соціальна дезадаптації якого спричинена розбіжністю ставлень, полягає в тому, що він не вбачає власної провини у своїх негативних вчинках та не усвідомлює своїх негативних якостей. Унаслідок цього в нього не виникає прагнення виконувати вимоги батьків чи вчителів, що спрямовані на подолання своїх недоліків. Вимоги дорослих лишаються чимось стороннім, підліток внутрішньо не сприймає їх. Це призводить або до формального виконання вказівок батьків і вчителів, або до активного опору з боку підлітка. Виховні заходи, спрямовані на подолання негативних якостей особистості підлітка, будуть безрезультатними, якщо дорослим не вдається «зняти бар'єр» розбіжності ставлень. Більше того, поведінка підлітка ще більше відхилятиметься від соціально схвалюваних норм. Це пояснюється тим, що в міру соціальної зрілості особистість стає порівняно незалежною від зовнішніх впливів. Суб'єктивні уявлення перетворюються на опосередковуючу ланку між об'єктивними впливами середовища та розуміння їх людиною. Ці впливи зазнають значної переробки, в яку включені і такий компонент як розбіжність ставлень.

Соціальну дезадаптацію спричинюють ще й певні особливості розвитку мотиваційної сфери та самосвідомість. У мотиваційній сфері—це унікаюча мотивація, яка заважає підлітку включитися в соціально схвалювану діяльність, що, у свою чергу, створює ситуацію неможливості задовольнити його потреби в самореалізації. Якщо дитина не має досвіду позитивних емоційних переживань у зв'язку з досягненням успіху в значущій для неї і для суспільства діяльності, то в підлітковому віці це стає серйозною проблемою. Маючи звичку виконувати щось корисне тільки з

примусу, підліток не знає, за що взятися, його пригнічує нудьга та буденність. У подальшому неможливість задовольнити потребу в самореалізації штовхає неповнолітнього на пошуки асоціальних або штучних засобів зміни психічного стану з негативного на позитивний, що призводить до делінквентної, адиктивної, а то й кримінальної поведінки. Ще складніше, коли підліток взагалі не усвідомлює себе суб'єктом своєї життєдіяльності. У такому випадку він поводить себе ситуативно, тобто не тільки не планує своїх дій і вчинків, а й узагалі вважає неможливим якимось чином вплинути на те, що з ним відбувається. Така настанова гальмує розвиток функції прогнозу та цілепокладання. Якщо підліток не усвідомлює мету своєї діяльності, не прогнозує її наслідків, то він не відчуває й відповідальності за свої вчинки. Саме цим пояснюється відсутність докорів сумління й та легкість, з якою делінквентні підлітки скоюють правопорушення.

Відхилення у функціонуванні самосвідомості та несформованість «образу Я» є ще одним чинником соціальної дезадаптації. Здатність до самоаналізу та рефлексії—важливий показник нормального функціонування сфери самосвідомості. Така здатність притаманна всім підліткам, однак соціально дезадаптовані діти не мають бажання вдаватись до роздумів про себе.

Здатність людини проаналізувати події, що відбулися з нею, виокремити в них власну роль, оцінити свої дії та дії оточуючих надає їй можливість зробити певні висновки, щоб більше не припускати помилок, а обирати вірні орієнтири в житті. Саме в цьому полягає механізм набуття особистісної зрілості. Знижена здатність до інтеграції життєвого досвіду призводить до соціальної дезадаптації. Соціально дезадаптована особа вкрай недостатньо аналізує свій життєвий досвід і зазвичай нездатна інтегрувати його як складову своєї картини світу. Це пов'язано з відсутністю відчуття себе суб'єктом своєї життєдіяльності, з несформованістю цілепокладання та функцій прогнозу. Зрозуміло, що

людина, яка не бере на себе відповідальність за події свого життя, не вважає за потрібне й аналізувати те, що відбувається з нею. Водночас, низька здатність до інтеграції власного життєвого досвіду перешкоджає особистісному зростанню, а отже, й унеможлиблює підвищення ступеня соціальної адаптації. У соціально дезадаптованих підлітків практично не розвинуті навички самоаналізу та рефлексії, не сформовано образ «Я» та самоідентичність.

Виокремлюють чотири основних внутрішніх конфлікти цього віку в сфері ідентичності.

Дифузія ідентичності: короткочасна чи тривала нездатність «Я» сформувати ідентичність. Такі підлітки не можуть визначити власні цінності, цілі та ідеали. Стикаючись з проблемами розвитку, не в змозі завершити психосоціальне самовизначення, вони уникають адекватних і характерних для їхнього віку видів діяльності та повертаються на більш ранній ступінь розвитку, який певною мірою спрямовує їхню поведінку.

Дифузія часу – порушення відчуття часу, проявляється або відчуттям постійної нестачі часу, страху перед швидкоплинністю життя, бажанням все встигнути, пізнати якомога більше й одразу, або навпаки, впевненістю в нескінченності життя, його повільності, одноманітності, що призводить до пошуку засобів «убити час», бажання хоч якось розважитись. Нерідко з дифузією часу пов'язані страх чи бажання смерті.

Затримка формування рольової ідентичності проявляється у негативних ставленнях до навчання. Підлітки нездатні визначити цілі, яких мають досягти в ході навчального процесу. В цьому разі вони часто заглиблюються у щось, що не має користі для їх подальшого розвитку, заважає навчанню та всім іншим корисним заняттям. Саме цим можна пояснити надмірне захоплення сучасних дітей гаджетами. У більшості випадків така поведінка це супроводжується дифузією ідентичності. При цьому інфантильні цілі та фантазії знову набувають актуальності, через що часто відбувається соціальна дезадаптація.

Негативна ідентичність проявляється у відмові визнавати як позитивні властивості й ролі, які в нормі сприяють формуванню соціально схвалюваної ідентичності (сімейні ролі, професійні, статево-рольові стереотипи тощо). Часто це набуває яскраво вираженого презирства до всіх цих цінностей. Негативна ідентичність – це орієнтація на зразки, ролі чи властивості, які оцінювалися дорослими в ході розвитку дитини як небажані чи небезпечні. Можна привести приклад матері, брат якої був алкоголіком, тому вона постійно віднаходила у свого сина риси, які вказували на повторення ним у майбутньому цієї ж небезпеки, та застерігала сина від алкоголізму. На жаль, результатом таких виховних дій може стати для сина бажаність такого «фіналу», якщо «спрацює» негативна ідентичність.

Особистість соціально дезадаптованих підлітків значно відрізняється ступенем розвитку самосвідомості та особливостями сприйняття «образу Я» від особистості соціально адаптованих підлітків.

Самосвідомість соціально дезадаптованих підлітків (особливо тих, що схильні до адиктивної поведінки) вирізняється **невідповідністю самооцінки рівню** домагань. Невпевнені у своїх інтелектуальних здібностях, вони водночас виявляють занадто високий рівень домагань, що можна простежити і в їх висловах, і в динаміці вибору складності завдань залежно від успіху чи невдачі. Характерним показником є відмова цих підлітків продовжувати діяльність у разі найменших труднощів навіть за високої мотивації досягнення.

Зростання відсотку осіб, яким притаманна **конфліктність сприймання «образу Я»** (суперечність між високим рівнем домагань та низькою самооцінкою) відповідно до поглиблення девіантної поведінки підтверджує діагностичну роль цього показника.

Виявлені критерії дезадаптації, що пов'язані з екстернальним локусом контролю: зняття з себе відповідальності і відчуття неспроможності втрутитися в перебіг подій; відсутність готовності до активності та

низький рівень самоусвідомлення; відсутність усвідомлення сенсу свого життя; нездатність протистояти зовнішньому впливу, самостійно вирішувати проблему; наявність скороченої часової перспективи, малочисельність життєвих подій; когнітивна пасивність; тривожність, підозрілість, безпринципність; прагнення уникати соціальних контактів; схильність до ризику; відсутність планування та функції прогнозу.

Ознакою схильності до дезадаптованої поведінки у молодших школярів є низький рівень розвитку саморегуляції. Це вимірюється шляхом з'ясування наступних параметрів: уміння дитини виконувати словесні інструкції дорослого, урахувувати регламентовані правила діяльності; ступінь розвитку здатності до вольового зусилля; здатність самооцінити своє ставлення до обраної мети.

Неможливість продуктивного розв'язання життєвих проблем через особистісні особливості може бути поштовхом до виникнення делінквентної поведінки, а також психологічної готовності до вживання психотропних речовин.

На основі отриманих експериментальних результатів та їх апробації розроблено типологію соціальної дезадаптації.

- 1) соціальна дезадаптація за типом «педагогічна занедбаність»;
- 2) біологічно зумовлена соціальна дезадаптація;
- 3) оманлива чи ситуативно зумовлена соціальна дезадаптація;
- 4) власне важковиховуваність, або особистісно зумовлена соціальна дезадаптація.

Можливе поєднання деяких типів соціальної дезадаптації. Це ускладнює психокоригуючу роботу як із самою дитиною, так і з її найближчим оточенням. Що стосується вікових аспектів цієї типології, то для дітей молодшого шкільного віку соціальна дезадаптація першого типу часто виявляється у формі синдрому психогенної шкільної дезадаптації, зумовленого відсутністю готовності до навчання в школі. Соціальна дезадаптація третього типу в молодших школярів частіше проявляється в

сім'ї, ніж у школі, а особистісно зумовлена соціальна дезадаптація трапляється досить рідко, через вікову несформованість особистісних структур, ситуативність більшості особистісних позицій і ставлень дитини. Четвертий тип насамперед притаманний підліткам і юнакам.

Висновки. Визначено структурні компоненти особистості, що можуть бути найбільш небезпечними для подальшого особистісного розвитку дитини і на основі яких випрацьовуються критерії соціальної дезадаптації.

Встановлені основні параметри особистості підлітків з дезадаптивною поведінкою: емоційна нестабільність, низький рівень самоконтролю, суперечливість самооцінки і рівня домагань, деформація ціннісно-нормативних уявлень (системи внутрішньої регуляції, референтних орієнтацій).

Констатовано надійність актуалізованих компонентів у структурному конструкті механізмів саморегуляції особистості соціально дезадаптованих молодших школярів, визначено взаємозв'язки та провідні компоненти даного утворення. Системний аналіз проблеми саморегуляції підвів до цілісного її вивчення на рівні суб'єкта, що реалізує даний рівень діяльності в конкретних соціально-психологічних умовах.

З'ясовано, що структура та зміст соціальної ідентичності також є параметрами соціально-психологічної адаптації. Характер оцінки підлітком своєї приналежності до різних мікрогруп порівняно із соціометричним статусом може слугувати психологічним критерієм соціальної адаптації особистості. Критерієм схильності до соціальної дезадаптації у підлітків та молоді є дифузія ідентичності: короткочасна чи тривала нездатність «Я» сформулювати ідентичність. Такі молоді люди не можуть визначити власні цінності, цілі та ідеали.

Узагальнюючи результати дослідження, можна дати таке визначення особистісної схильності до соціально дезадаптованої поведінки: це особистісне новоутворення, що детермінує готовність до порушення соціальних норм. Ця схильність має такі складові:

- відсутність мотивації досягнення (перевага натомість уникаючої мотивації), аж до відмови вважати себе суб'єктом діяльності;
- несформованість соціально спрямованих ціннісних орієнтацій;
- несформованість функції прогнозу поведінки;
- низький рівень розвитку самоусвідомлення, відсутність навичок рефлексії;
- екстернальний локус контролю;
- низький рівень самоповаги, аж до неприйняття образу „Я”, який, однак, може маскуватися захисною поведінкою, що демонструє завищену самооцінку;
- самозахисний тип реакції на фрустрацію, що виявляється у відмові від діяльності при зіткненні з найменшими труднощами;
- суперечність самооцінки та рівня домагань, що виявляється в алогічності та непослідовності діяльності, що пов'язана з подоланням перешкод;
- тенденція до втечі від реальності в ситуації фрустрації.